

ژوئرنل باستان‌شناسی ایران

Archaeological Research of Iran

P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500

Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>

Vol. 15, No. 46, 2025

Newly Identified Luster Tiles from the Shah Yalman Shrine

Maboubeh Ghorbani Aghdam¹, Mohsen Javeri² , Abbas Akbari³

 <https://doi.org/10.22084/nb.2025.28753.2647>

Received: 2024/01/05; Revised: 2024/04/03; Accepted: 2024/04/25

Type of Article: **Research**

Pp: 205-227

Abstract

In this study, the focus is on the luster tiles from the Shah Yalman Shrine in Kashan. In the autumn of 2015, a fire broke out inside the shrine, after which the tiles under study were largely damaged. For their protection, these tiles were transferred to the Cultural Heritage Department of Kashan and later in 2015 moved to the National Museum of Bagh-e Fin, Kashan. To date, no information about these tiles has been published, nor have they been exhibited. Because of their high cultural and material value, we examined them with respect to decoration and the techniques employed. Since the tiles bear no maker's signature, we compared them with signed works of similar style and technique. This research addresses the following questions: 1) Do the recovered luster tiles belong originally to this building, or were they brought here from elsewhere? 2) From a stylistic perspective, to which workshop, family, or master can the luster tiles be attributed? The authors examined the shrine tiles using a descriptive-comparative method. Eleven tiles were studied in total; each was documented in detail, including photography and pattern drawings, and relevant archival information was gathered in a specialized library. In appearance, the tiles closely resemble those from other sacred sites, including tiles associated with the shrine of Imam Reza. The findings indicate that the tiles most likely did not originally belong to the Shah Yalman Shrine and appear to have had a use other than as tombstones before subsequently being installed in that function within this building. The study further suggests that the luster tiles examined share the same designer or group of designers as works found in other buildings. The research also comprehensively documents the tiles' conservation history and reviews archival records that inform contextual interpretation and provenance assessment.

Keywords: Kashan, Shah Yalman, Shrine, Luster Tile, Decorations, Ilkhanid.

1. M. A. Islamic Archaeology student, Department of Archeology, Faculty of Architecture and Arts, university of Kashan, Kashan, Iran.

2. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Architecture and Arts, University of Kashan, Kashan, Iran (Corresponding Author).

Email: javeri@kashanu.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Architecture and Arts, University of Kashan, Kashan, Iran.

Citations: Ghorbani, M., Javeri, M. & Akbari, A., (2025). "Newly Identified Luster Tiles from the Shah Yalman Shrine". *Archaeological Research of Iran*, 15(46): 205-227. <https://doi.org/10.22084/nb.2025.28753.2647>

Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

© Copyright © 2025 The Authors. Published by Bu-Ali Sina University.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

© The Author(s)

Introduction

Numerous religious buildings, including mosques, madrasas, shrines, and tombs, were constructed in Kashan from the Ilkhanid period through to the Qajar era. The tomb of Shah Yalman, located in the Kashan Bazaar, is one such structure. Following a fire that occurred at this shrine in 2015, a number of tiles were discovered. After their recovery, these tiles were transferred to the Kashan Cultural Heritage Organisation. In 2016, the second author cleaned the smoke residue caused by the fire from the surface of several samples, after which the tiles were moved to the National Museum of Kashan, located in Bagh-e Fin. During this time, the tiles were stored in the museum repository and remained unstudied. A total of 17 luster tiles were recovered from this building. These tiles are square and rectangular in shape; however, the present study focuses exclusively on the eleven square examples. Several of the square luster tiles are damaged, and one is completely fragmented. This particular tile differs from the others in terms of decorative composition. The studied tiles lack the maker's signature, and the inscriptions are incomplete, with verses that are only partially preserved. As a result, the available evidence provides limited information regarding their precise attribution and production context. The primary aim of this research is to introduce the luster tiles from the Shah Yalman tomb and to examine their decorative motifs and epigraphic content. The tiles are analysed with regard to their technical characteristics and ornamental features and are compared with similar examples from other sites in order to identify stylistic parallels. In addition, the study seeks to address two main questions: 1) to which stylistic family do the studied luster tiles belong, and 2) whether these tiles were originally produced for this building or were transferred there from another context. Given the nature of the material, a descriptive-comparative method has been adopted. All tiles have been fully documented through photography and graphic recording, and relevant published sources, including articles and books, have been consulted. The results of this study suggest that the tiles were likely produced by a designer or workshop comparable to those associated with the Abu Taher family, known from signed lusterware examples. Furthermore, based on the number of tiles and the thematic content of the inscriptions, it appears that these luster tiles originally served a function other than tombstones. It is therefore plausible that they were first installed in another architectural setting and were later reused as tomb markers for reasons that remain unknown.

Identified Traces

By comparing the luster tiles from the Shah Yalman shrine with other luster tiles associated with shrines and tombstones, it becomes evident that the Shah Yalman examples differ from typical tombstone tiles in both dimensions and decorative programme. A further distinction can be observed in the type of script and the content of the inscriptions. Tombstone tiles are generally executed in Naskh script and commonly include verses related to the Day of Judgment, as well as themes of Heaven and Hell. In contrast, luster tiles used in mihrabs and on architectural walls often feature different scripts and inscriptions focusing on moral conduct, encouragement of good deeds, avoidance of wrongdoing, and calls to prayer. The number and arrangement of the studied tiles also support this distinction. The assemblage consists of eleven tiles, which together would complete a total of forty-seven verses. This number is considerably greater than what is typically observed in mihrabs. Mihrab compositions usually include no more than three verses, whereas the Shah Yalman tiles preserve seven distinct verses. On this basis, it is highly unlikely that the tiles originally belonged to a mihrab. Instead, they were most probably produced as wall tiles and were later installed on the grave. If the studied tiles are interpreted as wall tiles, it can be concluded that the shrine of Shah Yalman itself lacked sufficient architectural space to accommodate such an extensive tile programme. This strongly suggests that the tiles were transferred from another location where they originally functioned as wall decorations. In order to protect them from theft or damage, the tiles were subsequently concealed beneath a layer of plaster. According to available evidence, they were later removed and stored under supervision, placed inside a wooden box and guarded. Comparable practices can be observed elsewhere. As illustrated in the available photographic documentation, wall tiles at the Dar al-Hafez complex of the Imam Reza Shrine in Mashhad were originally installed around the entrance doorway. At a later stage, these tiles were removed from their original position and relocated to higher sections of the entrance in order to ensure greater protection. This parallel supports the interpretation that the Shah Yalman tiles underwent a similar process of relocation and reuse.

Conclusion

In response to the first research question concerning the authenticity and original context of the studied tiles, the available evidence suggests that the luster tiles did not originally belong to the Shah Yalman tomb. The number of tiles, the thematic content of the inscriptions, and the overall shape of the

tiles are inconsistent with those typically used for tombstones. Moreover, due to the limited wall space within the shrine, the tiles could not have functioned as wall decorations in their present location. Tombstone tiles generally employ a single script type, most commonly Naskh, whereas wall tiles and mihrabs characteristically display a greater variety of scripts. In the studied assemblage, three distinct types of writing are observed, further supporting the conclusion that these tiles were not intended for funerary use.

With regard to the second research question, a comparative analysis with the luster tiles from the mihrab of the Imam Reza Shrine and the Mir Emad Mosque reveals a high degree of stylistic similarity. These similarities suggest the involvement of a common designer or workshop. The diversity of decorative motifs observed in the studied tiles closely parallels those used in the Imam Reza mihrab. In both cases, comparable ornamental elements appear in the central fields and marginal zones, and the inscriptions are executed with elongated letterforms, accompanied by Kufic script in the lower margins. These stylistic features are commonly attributed to the Abu Taher workshop. It is therefore plausible that the same designer was responsible for all of these works, and that they were produced within a similar chronological framework, most likely around 594 AH.

Acknowledgments

The authors extend their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this manuscript.

Author Contribution

This research is derived from the first author's M.A. thesis. The primary data collection, encompassing all observational and analytical components, was conducted by the first author under the direct supervision and mentorship of the second and third authors.

Conflict of Interest

The Authors, while observing publication ethics in referencing, declare the absence of conflict of interest.

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

فصلنامه علمی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

نشانی پانگانه نشریه: <https://nbsh.basui.ac.ir>

P-ISSN: 2345-5225 & E-ISSN: 2345-5500

شماره ۴۶، دوره پانزدهم، ۱۴۰۴

کاشی‌های زرین فام نویافته زیارتگاه شاه‌یلیمان کاشان

محبوبه قربانی‌اقدام^۱، محسن جاوری^{II}، عباس اکبری^{III}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.22084/nb.2025.28753.2647>
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۵، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۷
نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۲۵-۲۲۷

چکیده

در این پژوهش به معرفی و مطالعه تطبیقی کاشی‌های زرین فام نویافته مقبره شاه‌یلیمان کاشان پرداخته شده است. در پاییز سال ۱۳۸۴ ه.ش. طی وقوع آتش‌سوزی در زیارتگاه شاه‌یلیمان مجموعه‌ای از کاشی‌های زرین فام که روی مزار نصب شده بودند، هویدا شد که به دلیل آسیب دیدگی و صدمه حریق، از محل نصب خود جدا و برای حفاظت بیشتر به اداره میراث فرهنگی کاشان منتقل شدند. با توجه به نویافته‌گی و ارزش‌های ویژه این مجموعه کاشی، آن‌ها را از جهت تزئینات و تکنیک‌های اجرا شده، مورد مطالعه قرار گرفت. در این پژوهش به این پرسش‌ها پرداخته شده است: (۱) کاشی‌های زرین فام به دست آمده به این بنای خاص تعلق دارند یا از مکان دیگری به اینجا آورده شده‌اند؟ (۲) کاشی‌های زرین فام مورد مطالعه از نظر سبک‌شناسی به کدام خاندان یا استاد کاشی‌ساز قابل انتساب هستند؟ در این پژوهش مجموعه مذکور با رویکرد توصیفی-تطبیقی مورد مطالعه قرار گرفته است. کاشی‌های مورد مطالعه در این پژوهش ۱۱ عدد هستند که از تمامی آن‌ها مستندسازی دقیق شامل عکاسی و طراحی نقوش به عمل آمده است؛ همچنین به منظور تکمیل پیشینه تحقیقاتی از اطلاعات کتابخانه‌ای نیز بهره گرفته شده است. برهمین اساس و در راستای شناسایی سازنده و یا کارگاه ساخت احتمالی، سعی شد تا با مقایسه و مطالعه تطبیقی آن‌ها با نمونه‌های مشابه دیگر در زمینه ابعاد، طراحی و کیفیت ساخت، نتیجه لازم به دست آید. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که احتمالاً این کاشی‌ها به زیارتگاه شاه‌یلیمان متعلق نبوده و کاربرد دیگری غیر از لوح مزار داشته، ولی بعدها بدین ترتیب در این بنا نصب شده‌اند.

کلیدواژگان: کاشان، شاه‌یلیمان، زیارتگاه، کاشی زرین فام، تزئینات، ایلخانی.

- I. دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.
- II. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران (نویسنده مسئول).
- III. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.

Email: javeri@kashanu.ac.ir

ارجاع به مقاله: قربانی، محبوبه؛ جاوری، محسن؛ و اکبری، عباس. (۱۴۰۴). «کاشی‌های زرین فام نویافته زیارتگاه شاه‌یلیمان کاشان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۵ (۴۶): ۲۵-۲۲۷. <https://doi.org/10.22084/nb.2025.28753.2647>

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده (گان) آن است. ۱۴۰۴ © ناشر این مقاله، دانشگاه بوعلی‌سینا است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و بارعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

© The Author(s)

مقدمه

سفال، یکی از مهم‌ترین دست‌ساخته‌های بشر است که با مطالعه آن می‌توان به جنبه‌های مختلف زندگی انسان، از جمله: تاریخ تحولات و پیشرفت‌ها، اوضاع زندگی مردم و اوضاع اجتماعی آن‌ها پی برد. کاشان به دلیل داشتن سابقه طولانی در زمینه سفالگری و تکنیک‌های گوناگون آن در دوران اسلامی، به‌ویژه فن زرین‌فام و حضور خاندان‌هایی هنرمند در این زمینه چون خاندان «ابوطاهر» و «ابو زید» شهرت فراوان دارد. تکنیک زرین‌فام در قرون ۱۳ و ۱۴ م. در کاشان و توسط هنرمندان خاندان‌های مذکور به اوج شکوفایی رسید (Blair, 1986: 390). اهمیت این شهر بدان درجه است که برخی محققین واژه کاشی را برگرفته از نام کاشان می‌دانند (اتینگهاوزن و گرابار، ۱۳۸۷: ۵۱۶). بناهای متعددی اعم از مذهبی و غیرمذهبی در ایران وجود دارند که با کاشی‌های زرین‌فام تولید کاشان تزئین شده‌اند؛ از جمله مزار حضرت معصومه علیها السلام در قم و حرم حضرت امام رضا علیه السلام در مشهد و کاخ تخت‌سلیمان (Porter, 2021). «یعقوب حموی» در کتاب معجم البلدان کاشان را با کاشی‌های زرین‌فام و مینایی آن معرفی کرده و می‌گوید: «شهری در نزدیکی اصفهان و قم وجود دارد که ظروف سفالینی تولید می‌کند که به کاشی معروف است» (حموی، ۱۳۹۵: ۲۹۶). در طی هجوم مغولان (۵۹۷-۶۳۴ ه.ق.) که در حدود ۴۰ سال طول کشید، اکثر شهرهایی که در زمینه تولید زرین‌فام شهرت داشتند فعالیت خود را در این زمینه متوقف کردند (Watson, 2004: 55). در همین خصوص برخی منابع به این موضوع اشاره دارند که این حرفه در کاشان نیز برای مدت کوتاهی متوقف شده است (Lemmen, 2013: 43)؛ اما برخی دیگر مدعی ادامه فعالیت سفالگران کاشان در زمان حمله مغول هستند (Fehrevrary, 2000: 217).

زرین‌فام، تکنیکی است که در طی فرآیند پخت اول، نخست لعاب سفید زیرین (لعاب پایه) به ظرف داده و پخته می‌شود (Watson, 1985: 31)؛ سپس لعاب ثانوی ویژه را همراه با اجرای طرح و نقش می‌افزایند و برای بار دوم آن را در کوره قرار داده و با اجرای یک حرارت کنترل شده معین و طی فرآیند احیاء لایه بسیار نازکی از اتم‌های فلز فام را روی سطح لعاب پایه پدید می‌آورند (Caiger, 1985: 16; Margery, 1991: 20; Porter, 1995: 16). «ابوالقاسم عبدالله کاشانی» در کتاب خود عرایس الجواهر و نفایس العطایب از اصطلاح «لیقه دو آتش» استفاده کرده که خود اشاره‌ای بر انجام مرحله‌ای ثانوی در طی روند پخت است (عبدالله کاشانی، ۱۳۸۶: ۳۴۶). این تکنیک به دلایلی چون مواد و مصالح گران‌قیمت، کار و سوخت اضافه، کوره مخصوص و دانش و تجربه خاص گران‌قیمت بود (Watson, 1985: 24 & Hattstein et al., 2013: 122).

از زیارتگاه شاه‌یلیمان کاشان ۱۷ قطعه کاشی زرین‌فام به دست آمده که ۱۱ قطعه آن به فرم مربع و ۶ قطعه آن به فرم مستطیل هستند. با توجه به محدودیت مطالعاتی و جلوگیری از طولانی شدن متن که در این مقال نمی‌گنجد؛ تمرکز این پژوهش تنها به کاشی‌های با فرم مربع شکل شده است. تزئینات و طرح‌های به کار رفته روی کاشی‌ها به دو صورت مسطح و برجسته اجرا شده‌اند. در روش مسطح،

طرح‌ها با استفاده از قلم‌موری کاشی‌ها ترسیم شده‌اند و در روش برجسته، طرح‌ها به وسیله قالب‌گیری و هم‌چنین با افزودن نقاط موردنظر طبق طرح اجرا شده‌اند. به دلیل پررنگ بودن ابعاد مذهبی در شهر کاشان، بناهای مذهبی متعددی اعم از مساجد، مدارس و زیارتگاه و مقابر در این شهر طی دوره‌های ایلخانی تا پایان قاجار ساخته شده‌اند؛ یکی از این گروه بناهای مذهبی، زیارتگاه‌ها و مقابر هستند. مقبره شاه‌یلمان یکی از این نمونه بناهاست که در بازار واقع شده است. در پی وقوع یک آتش‌سوزی سال ۱۳۸۴ ه.ش. در این بنا و ریزش قسمت‌هایی از روکش‌های الحاقی به بدنه مزار موجود در میانه آن تعدادی کاشی زرین‌فام هویدا شد که پس از جمع‌آوری به اداره میراث فرهنگی کاشان منتقل شده و سپس در سال ۱۳۹۶ توسط نگارنده دوم بعد از تنظیف دودزدگی ناشی از آتش‌سوزی بر سطح برخی نمونه‌ها به موزه ملی باغ‌فین انتقال داده شدند. در طی این مدت این کاشی‌ها در مخزن موزه نگه‌داری شده و برای نخستین بار و طی این پژوهش مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته‌اند. کاشی‌های مورد مطالعه به دلیل نداشتن امضای سازنده و کامل نبودن کاشی‌های تکمیل‌کننده آیات، ناقص بوده و اطلاعات کاملی در این زمینه را ارائه نمی‌دهند. نویسندگان در این پژوهش در نظر دارند که ضمن معرفی این کاشی‌ها و مطالعه آن‌ها از نظر جنبه‌های تکنیکی و تزئینات به کار رفته، آن‌ها را از لحاظ شباهت با آثار مشابه دیگر و اصالت‌سنجی نسبت به بنایی که در آن یافت شده‌اند، مورد بررسی و مقایسه قرار دهند.

پرسش‌های پژوهش: هدف از این پژوهش پاسخ به دو پرسش است؛ (۱) کاشی‌های زرین‌فام مورد مطالعه از نظر سبک‌شناسی به کدام استاد یا خاندان کاشی‌ساز قابل انتساب است؟ (۲) کاشی‌های به دست آمده به این بنای خاص تعلق دارند یا از بنای دیگران به آنجا منتقل شده‌اند؟

پیشینه پژوهش

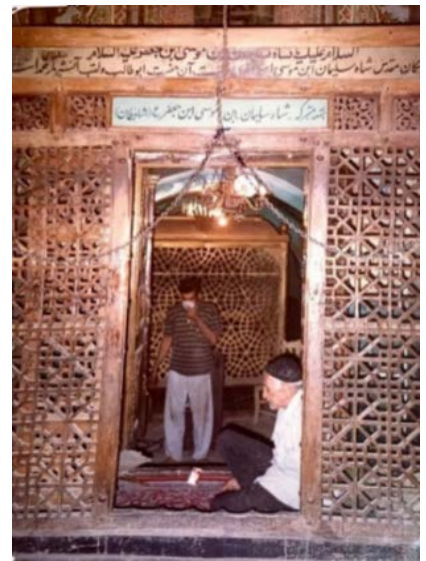
پژوهش‌های متعددی در سراسر دنیا درباره زرین‌فام، تکنیک و تاریخچه آن کار شده است؛ از جمله افرادی که در زمینه زرین‌فام در ایران تحقیق نموده‌اند، عبارتند از: مقدمه‌ای بر هنر کاشیگری ایران از «کریمی» و همکاران (۱۳۶۲) که در آن به توضیح این هنر در ایران پرداخته است؛ سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز از «آرتور پوپ» (۱۳۸۷)؛ کاشی‌های ایرانی نوشته «استفانو کاربونی» (۱۳۸۱)؛ کتاب کاشی‌های اسلامی نوشته «پورتر» (Porter, 1995) که در این کتاب به توصیف کاشی‌های مربوط به دوران اسلامی پرداخته است؛ کتاب سفال زرین‌فام ایرانی نوشته «الیور واتسون» (۱۳۸۲) که به طور مفصل درباره زرین‌فام در ایران به بحث پرداخته است؛ کتاب طرح و اجرای نقش در کاشی‌کاری ایران دوره اسلامی نوشته «محمود ماهرالنقش» (۱۳۶۱)؛ «اتینگهاوزن» و «گرابار» (۱۳۸۷) در کتاب هنر و معماری اسلامی به هنرهای ایران از جمله زرین‌فام در دوران اسلامی پرداخته است؛ کتاب تاریخ هنر در ایران در دوره اسلامی - تزئینات معماری نوشته «مهدی مکی‌نژاد» (۱۳۸۷) که در آن به تزئینات و نقوش به کار رفته در کاشی‌های

زرین فام پرداخته است و کتاب‌های نوشته «عباس اکبری» تحت عنوان: خمیره سنگ (اکبری، ۱۳۹۴) و کاشی و کاشانه (اکبری، ۱۳۹۸) درباره خمیره مورد استفاده در کاشی‌ها، ظروف زرین فام و معرفی برخی از لوح‌ها و مجموعه‌های نفیس کاشی زرین فام کاشان سخن گفته است.

«شیلا بلر» (1986) در مقاله‌ای با نام «سازنده ایرانی قرون میانه» به توضیح آثار یکی از خاندان‌های کاشی‌ساز کاشانی صحبت می‌کند؛ هم‌چنین می‌توان به مقالاتی چون: «بررسی نقوش کاشی‌های کاخ آباقاخان در تخت سلیمان» نوشته فریده طالب‌پور (۱۳۸۷)، «بازتاب رهیافت‌های فرهنگی و اجتماعی عصر ایلخانی بر کاشی‌های زرین فام تخت سلیمان» نوشته «شکری پور» و «قوچانی» (۱۳۹۲)، «رهیافتی به سیاست‌های فرهنگی ایلخانان در سده ۷-۱۳ در واکاوی نقوش سفال‌های زرین فام ایران» نوشته «هانیه نیک‌خواه» و «علی شیخ مهدی» (۱۳۸۹)، «بررسی کاشی‌های زرین فام آوه از دوره ایلخانان» نوشته «آرش لشکری» و همکاران (۱۳۹۳)، «بررسی و مطالعه سفال‌های دوره ایلخانی به دست‌آمده از کاوش‌های باستان‌شناسی ارزانفود» نوشته «محمدابراهیم زارعی» و همکاران (۱۳۹۲)، «درآمدی بر گونه‌شناسی نقوش انسانی سفال‌های زرین فام سده‌های میانه اسلامی ری و کاشان» نوشته «سید هاشم حسینی» و همکاران (۱۳۹۵)، «کاشی‌های زرین فام دوره ایلخانان مغول» نوشته «نیر طه‌پوری» (۱۳۸۱) اشاره کرد.

معرفی زیارتگاه شاه‌یلیمان و کاشی‌های زرین فام زیارتگاه

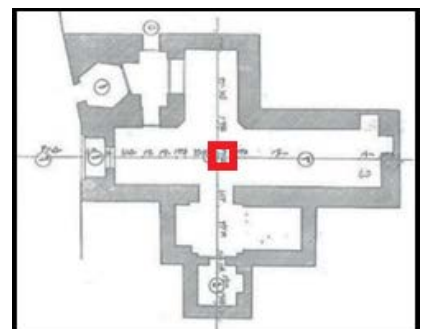
در بازار کاشان دو زیارتگاه وجود دارد؛ یکی بقعه درب زنجیر، و دیگری بقعه شاه‌یلیمان (فیروزی و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۰-۶۲). زیارتگاه شاه‌یلیمان قبلاً دارای دو درب ورودی چوبی از سمت بازار بود که پس از آتش‌سوزی سال ۱۳۸۴ ه.ش. این دو درب (تصویر ۱) صدمه دیده و با دو درب آهنی جایگزین گردیدند (تصویر ۲). مزار این زیارتگاه در میانه گنبدخانه قرار گرفته است. این امامزاده متعلق به «شاه سلیمان ابن موسی ابن جعفر» است که از نوادگان امام موسی کاظم علیه السلام محسوب می‌شود. در بین مردم به این زیارتگاه، «امامزاده شاه‌یلان»، زیارت «شایلمون» یا «شاه‌یلیمان» می‌گویند. قبل از آتش‌سوزی، این بنا با کاشیکاری‌های مربوط به دوره قاجار و نقاشی‌های ساده دیواری که توسط متولی مقبره کشیده شده بود، تزئین شده بود. هیچ سند مکتوبی دال بر زمان احداث این بنا باقی‌نمانده است و متأسفانه حتی روی کتیبه گنبد و صندوق چوبی که محتوای مکتوب‌شان از اسناد مهم این مقبره است نیز تاریخی مرتبط با زمان احداث بنا وجود ندارد؛ و تنها روی گنبد این بنا تاریخ ۱۳۰۴ ه.ش. نوشته شده است که به زمان اجرای کاشیکاری جدید گنبد مربوط است؛ هم‌چنین روی صندوق چوبی که در زمان قبل از آتش‌سوزی روی مزار قرار داشته سال ۹۵۱ ه.ش. منقور بوده است (عقابی، ۱۳۷۸: ۱۷۳) که ارتباطی با زمان احداث بنا ندارد. بنای امامزاده دارای پلان چلیپایی با محور عمودی و افقی است (تصویر ۳). یکی از ویژگی‌های خاص این بنا پایین‌تر بودن سطح آن از معبر عمومی که همان بازار است، می‌باشد (تصویر ۴).

▲ تصویر ۱: درب‌های چوبی زیارتگاه قبل از آتش‌سوزی (آرشیو: شاه‌سلیمانی، ۱۳۸۰).
Fig. 1: Wooden doors of the shrine before conflagration (Soleymani, 2001).

▲ تصویر ۲: درب‌های زیارتگاه بعد از آتش‌سوزی (آرشیو: قربانی‌اقدام، ۱۳۹۷).
Fig. 2: new doors of the shrine (Ghorbani Aghadam 2018).

▲ تصویر ۳: پلان زیارتگاه شاه‌یلیمان (آرشیو: میراث فرهنگی کاشان، ۱۳۸۳).
Fig. 3: Crossed plan of the shrine of Shah Yalman (Cultural Heritage Organization, 2004).

▲ تصویر ۴: پایین‌تر بودن زیارتگاه از سطح معبر عمومی (آرشیو: اداره میراث فرهنگی کاشان، ۱۳۸۱).

Fig. 4: Being lower than the surface level of the Bazar (Cultural Heritage Organization, 2002).

همان‌گونه که بیان شد کاشی‌های به‌دست آمده از این زیارتگاه به دو فرم مستطیل و مربع شکل هستند. فرم مربع شکل کاشی‌ها مزین به کتیبه‌های قرآنی و کوفی و نیز کتیبه‌هایی به خط ثلث می‌باشد که در آن حروف «الف» و «لام» به صورت کشیده اجرا شده‌اند. کاشی‌های مربع شکل خود به دو دسته تقسیم می‌شوند که از لحاظ تزئینات با هم تفاوت دارند. دسته اول از کاشی‌های مربع شکل که به تعداد ۱۰ عدد می‌باشند، دارای تزئینات گیاهی و کتیبه هستند. این کاشی‌ها دارای یک حاشیه در بالا و یک حاشیه در پایین هستند. حاشیه بالایی با تزئینات گیاهی پوشیده شده و حاشیه پایینی دارای کتیبه‌ای به خط کوفی است. در زمینه اصلی این ۱۰ عدد کاشی، آیات قرآنی دیده می‌شود که به صورت برجسته روی زمینه‌ای از تزئینات مسطح اجرا شده‌اند (تصویر ۵). در دسته دوم، که تنها تکه کوچکی از آن باقی مانده است، در زمینه خود تزئیناتی از نقطه و تزئینات گیاهی دارد و حاصل قالبی متفاوت با نمونه‌های قبلی است (تصویر ۶). در زیر حاشیه بالایی ردیف کوچکی از تزئینات هندسی وجود دارد که در کاشی‌های دیگر این تزئینات هندسی و تزئینات نقطه در زمینه اصلی وجود ندارد. کاشی‌ها را با استفاده از قالب و به صورت برجسته فرم داده‌اند و شیوه اجرای نقوش در این کاشی‌ها همان‌گونه که بدان اشاره شد به دو صورت برجسته و مسطح است. نقوش به کار رفته در زمینه اصلی به صورت مسطح و با استفاده از قلم‌مو اجرا شده‌اند و کتیبه‌های اجرا شده در زمینه اصلی این کاشی‌ها به خط ثلث کشیده و به صورت برجسته و با روش فیتله کردن خمیرسنگ و شکل دادن به آن اجرا شده‌اند. در حاشیه پایینی کاشی‌ها نقوش و کتیبه کوفی، به صورت مسطح و با استفاده از قلم‌مو اجرا شده‌اند.

►► تصویر ۵: کاشی مربع شکل با تزئینات گیاهی در زمینه اصلی (آرشیو: جاوری، ۱۳۹۷).

Fig. 5: Rectangular form of tile with floral ornaments (Javeri, 2018).

► تصویر ۶: کاشی مربع شکل با تزئینات نقطه در زمینه اصلی (آرشیو: جاوری، ۱۳۹۷).

Fig. 6: Rectangular form of tile with dotted ornaments on background (Javeri, 2018).

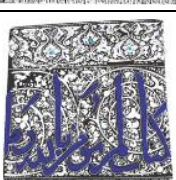
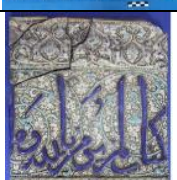
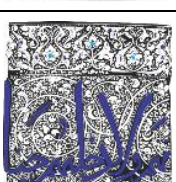
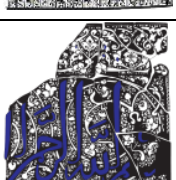

مستندسازی کاشی‌های زرین‌فام و طرح‌های به کار رفته در آن‌ها

در این قسمت اطلاعاتی درمورد آیات و تزئینات و ابعاد کاشی‌های نویافته ارائه داده می‌شود. آیات نوشته شده روی کاشی‌ها، آیات ۱۹۲-۱۹۹ سوره آل عمران است. در این قسمت به تفصیل به جزئیات کاشی‌ها پرداخته می‌شود (جدول ۱).

جدول ۱: معرفی کاشی‌های زرین فام زیارتگاه شاه یلمان کاشان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Tab. 1: Documentation of Shah Yalman square shape tiles (Authors, 2023).

ردیف	طرح	فرم - اندازه	جنس	نقوش	آیه	تصویر
۱		مربع ۴۱×۴۳/۵	خمیر شیشه	اسلیمی، گیاهی، کتیبه	(۳-۱۹۵) .. بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ فَأ...	
۲		مربع ۴۳/۵×۴۰	خمیر شیشه	اسلیمی، گیاهی، کتیبه	(۳-۱۹۵-۱۹۶) ...وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ لَا يُغْنِيكَ...	
۳		مربع ۴۳×۴۰/۸	خمیر شیشه	اسلیمی، گیاهی، کتیبه	(۱۹۹) - (۳)...الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا...	
۴		مربع ۴۳/۵×۴۱	خمیر شیشه	اسلیمی، گیاهی، کتیبه	(۳-۱۹۵)...تِهِمْ وَلَا دُخْلَنَهُمْ جَنًّا...	
۵		مربع ۴۱×۴۵/۵	خمیر شیشه	اسلیمی، گیاهی، کتیبه	(۳-۱) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ	
۶		مربع ۴۴/۵×۴۱	خمیر شیشه	اسلیمی، گیاهی، کتیبه	(۱۹۲-۱۹۳) (۳)...يَنْ مِنْ أَنْصَارِ رَبَّنَا	
۷		مربع ۴۴×۴۰/۵	خمیر شیشه	اسلیمی، گیاهی، کتیبه	(۱۹۲ - ۳)...فَقَدْ أَخْرَجَتْهُ وَمَا...	
۸		مربع ۴۴×۴۰/۵	خمیر شیشه	اسلیمی، گیاهی، کتیبه	(۱۹۳-۱۹۴) - (۳)...الْأَبْرَارِ رَبَّنَا وَ اتِنَا	

	۹		مربع ۴۰×۴۴	خمیرشیشه	اسلیمی، گیاهی، کتیبه	(۱۹۳-۳) ...مَنَّا رَبَّنَا فَاعْفُ رَنَا...
	۱۰		مربع ۴۰/۸×۴۳	خمیرشیشه	اسلیمی، گیاهی، کتیبه	(۱۹۵-۳) ... وَقَتْلُوا لَّا كُفْرَنَ عَنَّهُمْ سَيِّئًا...
	۱۱		مربع ۱۴×۴۰/۸	خمیرشیشه	اسلیمی، گیاهی، کتیبه، هندسی	نامشخص

دو کاشی زرین‌فام دیگر نیز که شباهت زیادی با کاشی‌های مورد مطالعه دارد یکی در موزه ملی ایران موجود است و دیگری اخیراً در یک حراجی عرضه شده است (جدول ۲). حاشیه بالایی یکی از این کاشی‌ها شکسته و کاشی دیگر کامل است. به نظر می‌رسد که این دو کاشی نیز متعلق به مجموعه شاه‌یلمان باشد از آن جهت که در زمینه قالب، تزئینات، کتیبه‌ها، آیات و نوع اجرا با هم یکسان هستند. تفاوتی که در رنگ این دو کاشی با کاشی‌های مورد مطالعه وجود دارد ممکن است ناشی از طرز نگه‌داری و محیطی که در آن نگه‌داری می‌شدند، باشد.

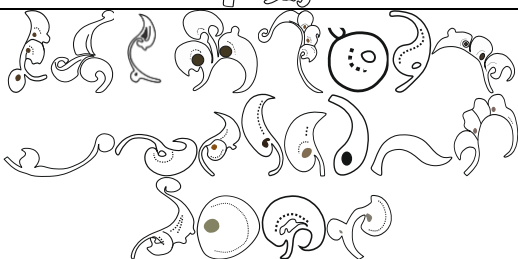
جدول ۲: دو نمونه از کاشی‌های مشابه در موزه‌های داخلی و خارجی (نکارندگان، ۱۴۰۲).
Map. 2: Two similar pieces with Shah Yalman tiles in other museums (Authors, 2023).

ردیف	نقوش	فرم-اندازه	جنس	آیه	تصویر
۱	اسلیمی، گیاهی، کتیبه	مربع ۴۴×۴۱ cm	خمیرشیشه	آل عمران ۱۹۵: مَن دِیَارَهُم وَاوْذُو	
۲	اسلیمی، گیاهی، کتیبه	مربع ۴۴.۵×۲۱ cm	خمیرشیشه	آل عمران ۱۹۱ و عَلٰی جَنُوبِهِمْ و یَتَفَكَّرُ {وَن}	

کاشی‌های زرین‌فام مشابه با نمونه‌های مورد مطالعه در بناهای مختلف مذهبی وجود دارند که همگی در کاشان تولید شده‌اند؛ از جمله محراب‌های

زرین فام امام رضا علیه السلام در مشهد (Douglas, 1997: 112)، محراب امامزاده یحیی در ورامین (فرخ‌فرو و زهدی، ۱۳۹۷: ۱۰۹-۱۳۹)، لوح مزار حضرت معصومه علیه السلام در قم (سجادی، ۱۳۷۵: ۱۸۲)، محراب علی ابن جعفر در قم (دستغیب، ۱۴۰۰: ۲۰) و هم‌چنین کاشی‌های زرین فام مقبره حبیب موسی که در بدنه مزار کار شده‌اند. «پوپ» اشاره می‌کند که دلایل فراوانی وجود دارد که کاشان را شهری بدانیم که به دیگر شهرها تولیدات خود را صادر می‌کرده است که یکی از آن‌ها تولیدات زرین فامی است که از لحاظ فنی بسیار دقیق و ظریف تولید شده‌اند (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۸۰۳). در کاشی‌های زرین فام مورد مطالعه، تزئینات متنوعی به‌کار گرفته شده است (جدول ۳)؛ تزئینات متفاوت اجرا شده روی کاشی‌ها به‌صورت اسلیمی و در فرم‌های گل سه‌پر، گل پنج‌پر و شش‌پر در متن و نقوش زنجیری در حاشیه هستند. در این پژوهش برای تطبیق و مقایسه بهتر و دقیق‌تر از نام‌هایی که در طراحی اسلیمی وجود دارد، استفاده شده است.

جدول ۳: نقوش به‌کاررفته در کاشی‌های مورد مطالعه (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Map. 3: Different designs of Shah Yalman tiles (Authors, 2023).

ردیف	منبع	نقوش	نام‌گذاری در طراحی اسلیمی (دادخواه، ۱۴۰۰)	نام عمومی
۱	دادخواه، ۱۴۰۰: ۹۴		سه پر	نقوش اسلیمی
۲	همان		تک پر	
۳	همان: ۹۵		پنج پر	
۴	همان		هفت پر	
۵	همان: ۶۲		چنگ	
۶	همان		نیم چنگ	
۷	همان: ۷۷		قاب اسلیمی	
۸	همان: ۱۷		زنجیری	

کتیبه‌های نگاشته شده روی کاشی‌های مورد مطالعه

در کاشی‌های زرین فام زیارتگاه شاه‌یلمان، آیات ۱۹۲-۱۹۹ سوره آل عمران اجرا شده است که دو آیه ۱۹۷-۱۹۸ در بین آن‌ها نمی‌باشد. اگر کاشی‌هایی که در

جدول ۲، بدان‌ها اشاره شد را جزء این مجموعه در نظر بگیریم، باید بیان کنیم که آیات قرآنی از شماره ۱۹۱ سوره آل عمران را شامل می‌شوند.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿١٩١﴾ رَبَّنَا إِنَّكَ مَن تَدْخِلُ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ ﴿١٩٢﴾ رَبَّنَا إِنَّا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ أَنْ آمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَآمَنَّا رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا وَتَوَقَّنَا مَعَ الْأَبْرَارِ ﴿١٩٣﴾ رَبَّنَا وَآتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَىٰ رُسُلِكَ وَلَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ ﴿١٩٤﴾ فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أَضِيعُ عَمَلٌ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ بَعْضُكُم مِّن بَعْضٍ فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُودُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا أَلْكَفَرُوا عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَا ذَلَّلْنَاهُمْ جَنَاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ثَوَابًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ ﴿١٩٥﴾ لَا يَغْرُوكَ تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَادِ ﴿١٩٦﴾ مَتَاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿١٩٧﴾ لَكِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ الَّذِينَ فِيهَا نُزِّلَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ ﴿١٩٨﴾ وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ خَاشِعِينَ لِلَّهِ لَا يَشْتُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿١٩٩﴾.

تعداد احتمالی کاشی‌های زرین‌فام مورد مطالعه: در تصویر ۸، تعداد کاشی‌هایی که تکمیل‌کننده آیات هستند آورده شده که در کنار هم (کاشی‌های موجود و ناموجود) تعداد ۴۷ عدد کاشی را نشان می‌دهند که تنها ۱۲ عدد از این مجموعه احتمالی در دسترس است. این تعداد کاشی برای محراب و لوح مزار استفاده نمی‌شده و کاربرد دیگری داشته است؛ به عنوان مثال، احتمال می‌رود که به عنوان کاشی دیواری به کار می‌رفته است. در تصویر کاشی‌های به دست آمده از زیارتگاه شاه‌یلمان به رنگ آبی و دو کاشی که احتمال می‌رفت متعلق به این مجموعه باشد به رنگ سبز نشان داده شده است (ر. ک. به: تصویر ۸).

نظرات مختلف درباره محل قرارگیری کاشی‌های مورد مطالعه

کاشی‌های زرین‌فام مورد مطالعه در زمان آتش‌سوزی روی مزار نصب بودند؛ همان‌طور که «حسن نراقی» در کتاب خود با عنوان مناطق تاریخی کاشان و نطنز بیان می‌کند که این کاشی‌ها در زیر لایه‌ای از گچ پنهان شده‌اند تا مانند محراب زرین‌فام مسجد میرعماد مورد سرقت قرار نگیرند (نراقی، ۱۳۷۴: ۱۲۵)؛ این تحقیق نشان می‌دهد که جایگاه اصلی این کاشی‌ها با توجه به تعداد و هم‌چنین مضمون آیات مکتوب روی آن‌ها، در ابتدا روی این مزار نبوده است؛ از طرف دیگر، محتوای آیات مندرج نیز با نمونه‌های متداول در لوح مزارها مطابقت ندارد. همان‌طور که اشاره شد، تعداد کاشی‌ها که به احتمال زیاد ۴۷ عدد می‌باشد، برای لوح مزاری با ابعاد ۹۰×۹۰×۲٫۱ سانتی‌متر تعداد بالایی می‌باشد. برای پوشش مزاری با این ابعاد به حدود ۲۸ کاشی نیاز بوده است؛ به عنوان مثال، زیارتگاه دیگری با نام حبیب ابن موسی را وجود دارد که کاشی‌های زرین‌فام روی مزار آن به صورت نامرتب کار شده است

تصویر ۸: جای‌گذاری کاشی‌های زیارتگاه شاه‌یلیمان و دو کاشی مشابه آن‌ها در آیه‌های سوره آل عمران (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 8: Placement of the shrine tiles and two similar tiles in Surah Al-Imran (Authors, 2023).

(تصویر ۹) و نشان می‌دهد که احتمالاً بعد از زلزله سال ۱۱۹۱ ه.ش. که در کاشان اتفاق می‌افتد یا به دلیل دیگری از جای اصلی خود جدا شده و برای این‌که از آن‌ها محافظت شود روی مزار این زیارت نصب شده‌اند؛ بنابراین، دور از ذهن نیست که کاشی‌های مورد مطالعه نیز از جای دیگری با کاربری دیگر به این مکان آورده شده باشند. این کاشی‌ها هم چنین به عنوان کاشی دیواری برای این زیارتگاه استفاده نمی‌شدند؛ زیرا همان‌طور که در تصویر مشخص است در زمان قبل از آتش‌سوزی فضای این زیارتگاه به‌گونه‌ای نبوده که بتوان کاشی‌ها را به دیوار نصب نمود.

مقایسه تطبیقی بین کاشی‌های زیارتگاه شاه‌یلیمان با نمونه‌های مشابه

محراب زرین‌فام امام رضا (ع) در مشهد، محراب علی ابن جعفر در قم، لوح مزار حضرت معصومه (ع) در قم و محراب مسجد میرعماد کاشان، از جمله آثار امضاداری هستند که تشابه زیادی از لحاظ نوع نگارش، تزئینات و تکنیک اجرا با کاشی‌های مورد مطالعه دارند (جدول ۴)؛ از این‌رو، با مقایسه آن‌ها با یک‌دیگر می‌توانیم به سازنده کاشی‌های مورد مطالعه نزدیک‌تر شد.

تحلیل داده‌های حاصل از مقایسه

با مقایسه کاشی‌های مورد مطالعه با کاشی‌های زرین‌فام مربوط به محراب و لوح

▲ تصویر ۹: قسمتی از مزار حبیب ابن موسی با نصب کاشی‌هایی به صورت نامرتب (جاوری، ۱۳۹۵).

Fig. 9: Part of Habib Musa's tomb and the installation of irregular tiles on it (Javeri, 2016).

جدول ۴: مقایسه کاشی‌های مورد مطالعه با نمونه‌های مشابه (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Map. 4: Comparing studied tiles to other similar examples (Authors, 2023).

ردیف	نام اثر	گل سه پرو تک پر	گل پنج پر	گل هفت پر	نیم چنگ	چنگ	قاب اسلیمی	گروه چین (زنجیری)	منبع
۱	کاشی‌های مورد مطالعه از زیارتگاه شاه‌یلیمان، موزه کاشان، باغ فین کاشان								دادخواه، ۱۴۰۰: ۶۴ ۱۰۱، ۹۹
۲	محراب امامزاده یحیی ورامین، ۶۶۳ ه‍.ق، موزه شانگری لا								همان
۳	محراب مسجد میرعماد کاشان، ۶۲۳ ه‍.ق، موزه برلن								همان: ۱۷، ۶۰، ۵۸ ۱۰۱، ۹۱، ۷۷
۴	محراب پیش روی امام رضا، ۶۱۲ ه‍.ق، موزه آستان مقدس رضوی								همان: ۱۷، ۹۱، ۶۴ ۱۰۱، ۹۱
۵	محراب علی ابن جعفر قم، ۷۱۳ ه‍.ق، موزه ملی ایران								همان: ۲۰، ۱۰۱، ۹۶ ۷۹، ۱۰۱، ۹۱
۶	لوح مزار حضرت معصومه قم، ۶۰۲ ه‍.ق، موزه آستان حضرت معصومه								همان: ۱۷، ۵۹، ۶۱ ۱۰۱
۷	محراب بالاسر حرم امام رضا، ۶۴۰ ه‍.ق، موزه آستان قدس رضوی								همان: ۵۹، ۶۵، ۱۰۱
۸	لوح مزار حبیب ابن موسی کاشان، ۶۶۸ ه‍.ق، موزه ملی ایران								همان: ۶۴، ۷۹، ۹۹ ۱۰۱

مزار درمی‌یابیم که کاشی‌های زرین‌فام شاه‌یلمان از لحاظ ابعاد با کاشی‌های لوح مزار تفاوت داشته و هم‌چنین تزئینات به‌کار رفته در هر دو با هم متفاوت می‌باشد. ابعاد کاشی‌های مربوط به لوح مزار به صورت دو قطعه و یا سه قطعه و با فرم مستطیل بزرگ می‌باشد؛ مانند آن‌چه که در لوح مزار حبیب ابن موسی وجود دارد؛ درحالی‌که کاشی‌های مربوط به محراب دارای قطعات بیشتر و در فرم مربع‌شکل می‌باشند. یکی دیگر از تفاوت‌های موجود بین کاشی‌های مورد مطالعه و کاشی‌های مربوط به لوح مزار وجود دارد نوع خط و متن کتیبه به‌کار رفته در آن‌ها است. خطی که در لوح مزارها به‌کار گرفته می‌شود، خط نسخ است و آیاتی مربوط به روز قیامت و بهشت و جهنم را دربر دارد؛ درحالی‌که در کاشی‌های محرابی و کاشی‌های دیواری نوع خط به‌کار رفته ثلث کشیده و آیاتی مربوط به دعوت به عمل صالح، پرهیز از کار بد و دعوت به نماز را شامل می‌شود.

با مقایسه کاشی‌های زیارتگاه شاه‌یلمان با کاشی‌های محرابی مشخص می‌شود که تعداد کاشی‌های مربع به دست آمده از زیارتگاه ۱۱ عدد می‌باشد که با در نظر گرفتن کاشی‌های تکمیل‌کننده آیات ۴۷ عدد می‌باشد که تعداد بسیار زیادتری نسبت به کاشی‌های محرابی است؛ هم‌چنین در کاشی‌های محرابی تنها ۳ آیه در کاشی‌ها اجرا شده، درحالی‌که در کاشی‌های مورد مطالعه این پژوهش ۷ آیه از سوره آل عمران در اختیار قرار دارد. در نتیجه می‌توان با در نظر گرفتن تعداد کاشی‌ها چنین بیان کرد که کاشی‌های مورد مطالعه به احتمال زیاد متعلق به محراب نیز نبوده‌اند و احتمالاً به عنوان کاشی‌های دیواری مورداستفاده بودند و به دلیل نامعلومی (که ممکن از زلزله و جدا شدن بخشی از آن‌ها باشد) روی مزار نصب شده‌اند. در بنای دیگری در کاشان بعد از زلزله مهیبی که در سال ۱۱۹۱ ه.ش. اتفاق افتاد کاشی‌هایی بر بدنه مزار حبیب ابن موسی نصب شدند که اصالت آن‌ها مشخص نیست و این کاشی‌ها به صورت نامرتب همان‌گونه که در قسمت‌های قبل نشان داده شد بر بدنه مزار نصب شدند (ر. ک. به: تصویر ۹).

با در نظر گرفتن کاشی‌های مورد مطالعه به عنوان کاشی‌های دیواری، چنین می‌توان نتیجه گرفت که زیارتگاه شاه‌یلمان، همان‌طور که در تصاویر قبل از آتش‌سوزی مشخص است فضایی برای نصب این کاشی‌ها روی دیوار را نداشته است (تصویر ۱۰)؛ بنابراین به احتمال زیاد این کاشی‌ها از مکان دیگری که به عنوان کاشی دیواری کاربرد داشتند به اینجا انتقال داده شده‌اند و برای این‌که از سرقت در امان باشند آن‌ها را در زیر لایه‌ای از گچ پوشانده بودند (بر اساس کتاب نراقی کاشانی) و بعدها آن لایه گچ را برداشته و در زیر دو حفاظ و صندوق چوبی قرار داده بودند. همان‌طور که در تصویر مشخص است در بخش دارالحفاظ مشهد امام رضا (ع) نیز کاشی‌های دیواری در دسترس است که در اطراف درب ورودی کار شده‌اند (تصویر ۱۱)، بعدها برای حفاظت بیشتر از مکان خود خارج شده و به بخش‌های بالاتر درب ورودی انتقال داده شده‌اند (تصویر ۱۲).

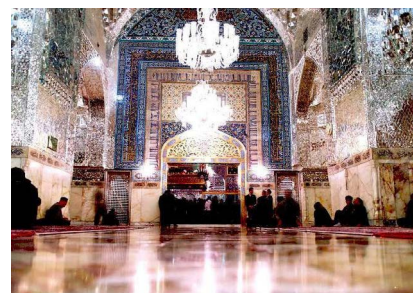
▲ تصویر ۱۰: دیوار زیارتگاه قبل از آتش‌سوزی (آرشیو میراث فرهنگی کاشان، ۱۳۸۵).

Fig. 10: shrine situation after conflagration (Cultural Heritage Organization, 2006).

▲ تصویر ۱۱: کاشی‌های زرین‌فام به‌کار رفته در اطراف درب ورودی باب الحفاظ حرم (آرشیو آستان قدس رضوی).

Fig. 11: luster tiles of Bab al Hifaz of Imam Reza's shrine (Astan Qods Razavi Archive).

▲ تصویر ۱۲: انتقال کاشی‌های درب باب الحفاظ حرم رضوی به فضای بالاتر (آرشیو آستان قدس رضوی).

Fig. 12: Replacing of tiles of Bab al Hifaz of Imam Reza to upper level (Astan Qods Razavi Archive).

مقایسه طرح‌های موجود در آثار

کاشی‌های مورد مطالعه از لحاظ طرح و نوع نقش با کاشی‌های محراب حرم امام رضا (ع) و کاشی‌های محراب مسجد میرعماد کاشان تشابه زیادی دارد. در ادامه به مقایسه نقوش آن‌ها با یک‌دیگر پرداخته می‌شود.

- مقایسه طرح کاشی‌های مورد مطالعه با کاشی‌های محراب مسجد میرعماد

اولین مقایسه مربوط به اولین طرح چنگ است که در کاشی‌های مورد مطالعه و محراب مسجد میرعماد مشابه است، با تفاوت اندکی که در کاشی‌های شاه‌یلمان در داخل طرح نقطه‌های تزئینی وجود دارد؛ درحالی‌که در کاشی‌های مسجد میرعماد چنین نقطه‌هایی در دست نیست. مورد مشابه دیگری که در این دو اثر وجود دارد، مربوط به دومین طرح چنگ است که بسیار منطبق بر هم‌دیگر بوده اما از لحاظ تزئینات داخلی با هم متفاوت هستند. در طرح مربوط به زیارتگاه شاه‌یلمان دوباره شاهد نقطه‌های تزئینی هستیم، درحالی‌که در کاشی‌های مسجد میرعماد چنین طرح تزئینی در دسترس نیست. طرح دیگر مشابه در هر دو اثر، طرح گل پنج‌پر است که در هر دو اثر بسیار مشابه بوده و حتی از لحاظ تزئینات داخلی مانند دایره‌های توپر با هم یکسان هستند (جدول ۵).

جدول ۵: طرح‌های مشترک زیارتگاه شاه‌یلمان و مسجد میرعماد کاشان (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Map. 5: Common motifs tiles in Shah Yalman shrine and Mir Emad Mosque (Authors, 2023).

	چنگ	چنگ	گل پنج پر
کاشی‌های زیارتگاه شاه‌یلمان			
کاشی‌های محراب مسجد میرعماد			
انطباق هردو اثر			

- مقایسه طرح‌های کاشی‌های مورد مطالعه با کاشی‌های محراب امام رضا (ع)

کاشی‌های مورد مطالعه از لحاظ طرح‌های به‌کار رفته در آن‌ها بسیار مشابه با کاشی‌های محراب امام رضا (ع) دارد. اولین طرح مربوط به طرح قاب اسلیمی است که لبه‌ها به صورت منحنی بوده و مشابه یک‌دیگرند، ولی از لحاظ تزئینات داخلی با یک‌دیگر تفاوت دارند. طرح بعدی مربوط به طرح گل سه‌پر است که بازهم این طرح مانند طرح‌های دیگر از لحاظ جزئیات داخلی با هم تفاوت دارند و لبه‌ها، گلبرگ‌ها و ساقه بسیار مشابه هم هستند. همان‌طور که مشاهده می‌شود در

کاشی‌های زیارتگاه شاه‌یلمان تزئینات نقطه و دایره‌های توپر قابل مشاهده است، درحالی‌که در کاشی‌های مسجد میرعماد این تزئینات وجود ندارد. دو طرح دیگری که در هر دو کاشی وجود دارد طرح نیم‌چنگی است که دارای تشابه زیاد و اندکی تفاوت در تزئینات داخلی برگ‌ها است. طرح آخر مربوط به گل پنج‌پر است؛ همان‌طور که در طرح دیده می‌شود (جدول ۶) دارای سه گلبرگ بزرگ و دو گلبرگ کوچک در اطراف است و در این طرح هم کاشی‌های شاه‌یلمان دارای تزئینات داخلی بوده که در کاشی حرم امام رضا (ع) وجود ندارد، اما از لحاظ فرم برگ‌ها و حالت ساقه و طرز قرارگیری گلبرگ‌ها بسیار با هم شباهت دارند (جدول ۶).

گل پنج‌پر	نیم چنگ	قاب اسلیمی	گل سه‌پر	قاب اسلیمی	کاشی‌های زیارتگاه شاه‌یلمان
					کاشی‌های محراب محراب امام رضا
					انطباق هردو اثر

جدول ۶: طرح‌های موجود در کاشی‌های شاه‌یلمان و کاشی‌های حرم امام رضا (ع) (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Map. 6: Comparing motifs of Shah Yalman tiles with Imam Reza's tiles (Authors, 2023).

نتیجه‌گیری

در این پژوهش به بررسی کاشی‌های زرین‌فام زیارتگاه شاه‌یلمان و مقایسه آن‌ها با کاشی‌های مربوط به لوح مزار و محراب دیگر اماکن مقدس پرداخته شد. این مقایسه براساس کتیبه‌نگاری، نوع خط، طرح و نقش‌های به‌کار رفته است. برای پاسخ‌گویی به یکی از پرسش‌های پژوهش که درخصوص اصالت سنجی کاشی‌های مورد مطالعه بود باید چنین بیان کرد که براساس شواهد و نتایج به‌دست آمده، به نظر می‌رسد کاشی‌های زرین‌فام مورد مطالعه احتمال می‌رود که متعلق به بنای دیگری بوده است. همان‌طور که بدان اشاره شد، تعداد کاشی‌ها، مضمون آیات و فرم کاشی‌ها مطابق با کاشی‌های گونه لوح مزار نبوده است. مضمون آیات نوشته شده روی کاشی‌ها از جمله آیاتی است که در محراب‌ها و کاشی‌های دیواری کاربرد داشته است. به دلیل عدم وجود فضایی مناسب روی بدنه‌های داخلی بنای زیارتگاه در زمان قبل از آتش‌سوزی قویاً این احتمال می‌رود که کاشی‌های مورد مطالعه در این بنا به عنوان کاشی دیواری کاربرد نداشته‌اند، بلکه از بنای دیگری با کاربردی به عنوان کاشی دیواری به دلایلی نامعلوم جدا شده و برای حفاظت بیشتر به عنوان لوح مزار در این زیارتگاه نصب شده‌اند. نوع خطی که در کاشی‌ها به‌کار رفته است یکی از دلایلی است که احتمال عدم تعلق آن‌ها را به این بنا نشان می‌دهد. در کاشی‌های لوح مزاری، تنها یک نوع خط که بیشتر نسخ است به‌کار رفته؛ درحالی‌که در کاشی‌های دیواری و محرابی سه نوع خط کوفی، ثلث کشیده و نسخ وجود دارد. در کاشی‌های مورد مطالعه دو نوع خط ثلث کشیده و کوفی به‌کار رفته که بسیار شبیه به کاشی‌های محرابی و کاشی‌های دیواری است. نکته دیگری که در اینجا حائز اهمیت است مضمون و محتوای آیاتی است که در کاشی‌ها به‌کار رفته است. در لوح مزارها، آیات نگاشته شده به مضامینی چون: بهشت، جهنم و روز قیامت اشاره دارند؛ درحالی‌که در کاشی‌های محرابی و دیواری مضامین مربوط به انجام

اعمال خیر و نیک و پرهیز از کارهای بد است و در کاشی‌های مورد مطالعه، مضامین آیات درباره عبادت است. به هر حال نمی‌توان مدعی شد که این کاشی‌ها متعلق به محراب بوده، زیرا تعداد این کاشی‌ها و تعداد آیات نگاشته شده روی آن‌ها بیشتر از حد معمول محراب‌ها است. به این علت می‌توان چنین تصور داشت که این کاشی‌ها احتمالاً جزئی از کاشی‌های دیواری در یک بنا (احتمالاً مسجد) بوده‌اند که به این مکان انتقال داده شده‌اند.

در پاسخ به پرسش دوم، در این پژوهش که در مورد انتساب این کاشی‌ها به کدام خاندان است؟ باید بیان کرد که با مقایسه این کاشی‌ها با کاشی‌های محراب امام رضا (ع) و مسجد میرعماد نشان از شباهت زیادی بین این دو اثر است و به نظر می‌رسد دارای طراح یا طراحانی مشترک باشد. تنوع نقش‌های به‌کاررفته در کاشی‌های زیارتگاه شاه‌یلیمان در محراب امام رضا (ع) نیز دیده می‌شود. نقوش به‌کاررفته در زمینه اصلی، نقوش به‌کاررفته در حاشیه‌ها و نگارش آیات با «الف» و «لام» کشیده و نیز خطوط کوفی نگاشته در حاشیه پایینی در هر دو آثار متناسب به خاندان ابوطاهر شباهت فراوانی دارد و در برخی موارد یکسان است؛ بنابراین احتمال دارد که طراح یا طراحان این دو اثر با هم یکسان باشد و تاریخ تقریبی آن‌ها به ۵۹۴-۶۰۴ ه.ق. باشد.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان برخود لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد نویسنده اول به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم بوده است؛ بر همین اساس گردآوری مطالب توسط نویسنده اول و نگارش آن تحت نظارت نویسندگان دوم و سوم بوده است.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی و دقیق بودن آن در متن و انتهای مقاله، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- اتینگهاوزن، ریچارد؛ و گرابار، الک، (۱۳۸۷). هنر و معماری اسلامی ۱. ترجمه یعقوب آژند، نشر سمت: تهران.
- اکبری، عباس، (۱۳۹۴). خمیره سنگ. ناشر: مؤلف.
- اکبری، عباس، (۱۳۹۸). کاشی و کاشان. ناشر: مؤلف.
- پوپ، آرتور ابهام؛ (۱۳۸۷). شاهکارهای هنر ایران. اقتباس و نگارش: دکتر پرویز خانلری، چاپ چهارم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- پوپ، آرتور؛ و اکرم، فیلیس، (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز. ترجمه نجف دریابندری، انتشارات علمی و فرهنگی.
- پورتر، ونتیا، (۱۳۸۱). کاشی‌های ایرانی. ترجمه مهناز شایسته‌فر، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

- حسینی، سید هاشم؛ و شیرخانی، سمانه، (۱۳۹۵). «درآمدی بر گونه شناسی نقوش سفال‌های زرین‌فام سده‌های میانه اسلامی ری و کاشان». مطالعات هنر اسلامی، ۲۵: ۸۲-۶۷. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735708.1395.12.25.5>
4.

- حموی، شهاب الدین ابو عبدالله یاقوت ابن عبدالله، (۱۳۹۵). معجم البلدان. ترجمه بیروت: دارالصدر.

- دادخواه، جعفرقلی؛ و دادخواه، علی، (۱۴۰۲). شیوه طراحی سنتی در فرش. انتشارات دانشگاه کاشان.

- دستغیب، نجمه؛ کاتب، فاطمه؛ و حاتم، غلام علی، (۱۴۰۰). «تناظر کیمیا و هنر مقدس بازنمایی نمادهای کیمیاگری در محراب‌های زرین‌فام». باغ نظر، ۱۸ (۹۷): ۱۷-۳۰. <https://doi.org/10.22034/bagh.2021.225454.4508>

- زارعی، محمدابراهیم؛ خاکسار، علی؛ مترجم، عباس؛ امینی، فرهاد؛ و دینی، اعظم، (۱۳۹۳). «بررسی و مطالعه سفال‌های دوره ایلخانی به دست آمده از کاوش‌های باستان‌شناسی ارزانفود». مطالعات باستان‌شناسی، ۶(۲): ۷۳-۹۰. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2015.54174>

- سجادی، علی، (۱۳۷۵). سیر تحول محراب در معماری اسلامی از آغاز تا حمله مغول. تهران: اداره میراث فرهنگی.

- شکری‌پور، شهریار؛ و قوچانی، عبدالله، (۱۳۹۲). «بازتاب رهیافت‌های فرهنگی و اجتماعی عصر ایلخانی بر کاشی‌های زرین‌فام تخت سلیمان». نامه هنرهای تجسمی و کاربردی، ۱۱: ۵۳-۶۶

- طالب‌پور، فریده، (۱۳۸۷). «بررسی نقوش کاشی‌های کاخ آباخان در تخت سلیمان». نگره، ۴ (۸): ۵-۱۷. <https://ensani.ir/file/download/article/20120507095952-8059-49.pdf>

- طهوری، نیر، (۱۳۸۱). «کاشی‌های زرین‌فام دوره ایلخانان مغول». کتاب ماه هنر، ۴۵ و ۴۶: ۸۱-۷۲.

- عقابی، محمد مهدی، (۱۳۷۸). دایرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، بناهای آرامگاهی. چاپ دوم، پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی حوزه هنر.

- فرخ‌فر، فرزانه؛ و زهدی، محمد، (۱۳۹۷). «تحلیل مضمونی و تصویری امامزاده یحیی در ورامین شاهکار زرین‌فام دوره ایلخانی و بزرگترین محراب زرین‌فام در ایران». تاریخ روایی، ۹: ۱۰۹-۱۳۹. <http://noo.rs/Rppmt>

- فیروزی، محمدعلی؛ و نصرآبادی، زهرا، (۱۳۹۳). «تأثیر مدرنیسم در بازار کاشان». توسعه اجتماعی (توسعه انسانی سابق)، ۸(۳): ۵۳-۷۴. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.25383205.1393.8.3.3.3->

- کاریونی، استفانو؛ و ماسویا، توموکو، (۱۳۸۱). کاشی‌های ایران. ترجمه مهناز شایسته فر، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی
- کاشانی، عبدالله ابن علی، (۱۳۸۶). *عرایس الجواهر و نفایس الاطایب*. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران، المعی
- کریمی، فاطمه؛ قوچانی، عبدالله؛ و کیانی، محمد یوسف، (۱۳۶۲). مقدمه‌ای بر هنر کاشیگری ایران. اداره کل موزه‌ها.
- ماهرالنقش، محمود، (۱۳۶۱). طرح و اجرای نقش در کاشی‌کاری ایران دوره اسلامی. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اداره کل موزه‌ها و موزه رضا عباسی
- مکی‌نژاد، مهدی، (۱۳۸۷). تاریخ هنر در ایران دوره اسلامی - تزئینات معماری. تهران: انتشارات سمت.
- لشکری، آرش؛ شریفی‌نیا، اکبر؛ و مهاجروطن، سمیه، (۱۳۹۳). «بررسی نقوش کاشی‌های زرین‌فام آوه از دوره ایلخانیان». *نگره*، ۹(۳۲)، ۳۸-۵۴. https://negareh.shahed.ac.ir/article_199.html?lang=fa
- نراقی، حسن، (۱۳۸۳). آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- نیکخواه، هانیه؛ و شیخ مهدی، علی، (۱۳۸۹). «رهیافتی به سیاست‌های فرهنگی ایلخانان در سده ۷-۱۳ در واکاوی نقوش سفال‌های زرین‌فام ایران». *مطالعات هنر اسلامی*، ۷(۱۳): ۱۰۹-۱۲۹. <https://www.magiran.com/p858190>
- واتسون، الیور، (۱۳۸۲). سفال زرین‌فام ایرانی. ترجمه شکوه ذاکری، تهران: انتشارات سروش.

References

- Akbari, A., (2015). *Stoneware*. Moallef publication (in Persian).
- Akbari, A., (2019). *Kashi and Kashan*. Moallef publication (in Persian).
- Blair, S., (1986). "A Medieval Persian Builder". *Society of architectural historians Magazine*, 604-594. <https://doi.org/10.2307/990209>
- Caiger Smit, A., (1985). *Luster pottery: technique, tradition and innovation in Islam and western*. London: Farber and Farber publication.
- Carbone, S. & Tomoko, M., (2002). *Iranian tiles*. translate. ShayeStehfar, M. Th. institute of Islamic arts research (in Prsian)
- Dadkhah, J. & Dadkhah, A., (2023). *Traditional design style in carpet*. University of Kashan publication (in Persian).
- Dastgheib, N., Kateb, F. & Hatam, G., (2021). "Recognizing the Correspondence of Alchemy and Sacred Art in Iran by Studying Luster-Ware Mihrabs". *Bagh-e Nazar*, 18(97): 17-30. <https://doi.org/10.22034/bagh.2021.225454.4508> (in Prsian)
- Douglas, P., (1997). *Early Persian tile work medieval flowering of Kashi*. London: Fairleigh Dickinson.

- Ettinghausen, R. & Grabar, O., (2008). *The art and architecture of Islam*. Azhand, Y., Samt Publication, Tehran (in Persian).
- Farokhfard, F. & Zohdi, M., (2018). "Thematic and Visual Analysis of the Luster-glazed Mihrab of Imamzadeh Yahya of Varamin the masterpiece of Ilkhanid period and the greatest luster Mihrab". *Narrative History*, 9: 109-139. <http://noo.rs/Rppmt> (in Persian)
- Fehervari, G., (2000). *Ceramics of Islamic world*. London: L. B. Tauris.
- Firoozi, M. & Nasrabadi, Z., (2014). "The impact of Modernism of the Bazaar in Kashan". *Quarterly journal of social development*, 8(3): 53-74, <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.25383205.1393.8.3.3.3> (in Persian)
- Hattstein, M. & Delius, P., (2015). *Islamic art and Architecture*. Ullman: H. F., GmbH Islam and the western world, London: Faber and Faber.
- Hemavi, S., (2016). *Mojam Al-Boldan*. Beirut, Dar-alsadr translation (in Arabic).
- Hossini, S. H. & Shirkhani, S., (2016). "An Introduction to Typology of Human Motifs of Luster-painted earthenware in Middle Islamic Centuries of Rei and Kashan". *Islamic Art Studies*, 12(25): 67-82. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735708.1395.12.25.5> (in Persian).
- Karimi, F., Ghouchani, A. & Keyani, M. Y., (1983). *The introduction on Iranian tile work*. Iranian museums center publication. (in Persian)
- Kashani, A., (2007). *Arayes al Jawahir va nafayes al atayeb*. edited by: Afshar, I., Almai publication, Tehran. (in Persian)
- Lashkari, A., Sharifnia, A. & Mohajervatan, S., (2015). "A Study of Luster Tile Designs from Aveh in Ilkhanid Period". *Negareh Journal*, 9(32): 38-54. https://negareh.shahed.ac.ir/article_199.html?lang=en (in Persian).
- Lemmen, H. V. O., (2013). *5000 years of tiles*. London: British Museum.
- Mahirolnaghsh, M., (1982). *Design and motif implementation in Iranian Islamic tile work*. Ministry of culture and Irshad, Tehran. (in Persian)
- Maki, M., (2008). *The Iranian Islamic art history, architecture ornaments*. Samt publication, Tehran. (in Persian)
- Margery, C., (1991). *Lusters*. Batsford, London.
- Naraghi, H., (2004). *Monuments of Kashan and Natanz*. Anjoman e Athar va Mafakher publication (in Persian)
- Nik Khah, H. & Sheikh Mahdi, A., (2010). "An approach to the cultural policies of the Ilkhanids in the 7th/13th century through an analysis of

motifs on Iranian lusterware ceramics”. *Islamic Art Studies*, 7(13), 109–129. <https://www.magiran.com/p858190> (in Persian)

- Oghabi, M. M., (1999). *An encyclopedia of the Iranian historical monuments in Islamic era* (mausoleum monuments). Second edition. Islamic culture and art institute. (in Persian)

- Pop, A. O., (2008). Masterpiece of Iranian art. Khanlari, P., 4th edition., Elmi va Farhangi publication, Tehran (in Persian).

- Pop, A. & Akerman, P., (2008). *A survey of Persian art, from prehistoric times to the present*. Daryabandari, N., Elmi va Farhangi publication, Tehran (in Persian).

- Porter, V., (1995). *Islamic tiles*. British Museum press.

- Porter, V., (2002). *Islamic tiles*. Shyestehfar, M., Institute of art study (in Persian).

- Porter, Y., (2021). “Talking tiles from vanished Ilkhanid palaces (Late Thirteenth to early Fourteenth Centuries): Friezes Luster Tiles with Verses from the Shah- nama”. *Journal of Material Cultures in the Muslim World*, 2: 149-97. <https://doi.org/10.1163/26666286-12340019>

- Sajadi, A., (1999), *The evolution of the Mihrab in Iranian Islamic architecture*. Cultural Heritage Organization publication, Tehran. (in Persian).

- Shekaripour, S. & Ghuchani, A., (2013), “Reflection of the cultural and social approaches of the Ilkhanid era on luster tiles of Takht-e-Soleyman”. *Journal of visual and applied arts*, 11: 53-66.

- Tahouri, N., (2002). “Luster tiles of Mongol Ilkhans”. *Ketab-e Mah-e Honar*, 45-46: 72-81.

- Talebpur, F., (2008). “Study of the tile motifs of Abaqa Khan’s palace in Takht-e-Suleiman”. *Negareh*, 4(8): 5-17. <https://ensani.ir/file/download/article/20120507095952-8059-49.pdf>

- Watson, O., (1985). *Persian Lusterware*. London: Faber and Farber.

- Watson, O., (2004). *Ceramics from Islamic lands*. Al-Sabah collection series, Thames Hudson pub.

- Zarei, M. E., Khaksar, A., Motarjem, A., Amini, F. & Dini, A., (2015). “Survey and Study of Ilkhanid Pottery from Archaeological Excavations in Arzanfood”. *Journal of Archaeological Studies*, 6(2): 73-90. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2015.54174> (in Persian).